

Natur og unatur

Oplysning og opdragelse i C.G. Salzmanns roman
Carl von Carlsberg

Af Signe Mellemegaard

I disse år er der en omfattende debat om børns læring, navnlig om skoleundervisningens niveau. Debatten har især været præget af et ønske om at stramme op på kravene til både små og store skolebørns kunnen. Et centralt punkt i debatten har været, hvordan børnene kan forberedes til en fremtid, som nok er ukendt, men forventes at være i stadig forandring. Det sene 1700-tal stod i en i mange henseender lignende situation. Man mente at stå på tærsklen til en ny tid, som ville være i hastig forandring. Det nye samfund måtte derfor i højere grad end det kendte være baseret på en stadig tilegnelse af ny viden.

Når opdragelsen af den nye generation sås som forudsætning for et nyt samfund, er det ikke underligt, at pædagogikken kom til at stå centralt i den sene oplysningstids Danmark. Skulle man væk fra gamle traditionsbundne tilstande, mente man, at den rådende opdragelsesform måtte erstattes af fornuftige, rationelle undervisningsmåder, som både skulle give børnene nyttig viden og en ret indstilling til deres liv og gerning. Oplysningens tænkere mente, at hvis menneskene kunne lære at tænke rigtigt og anvende deres viden rigtigt, kunne de blive gode og nyttige borgere og lykkeligere mennesker. Samtidig åbnede tilliden til menneskelivets formbarhed for samfundskritikken. Den rådende elendighed i samfundet måtte nemlig være menneskets eget værk som effekt blandt andet af en forkert opdragelse.

Det var i denne situation, at den tyske pædagog C.G. Salzmanns roman *Carl von Carlsberg* i 1797 udkom på dansk. Carl er en ung friherre, som forelsker sig i den sunde og ukunstlede borgerpige Henriette, og bogen handler om deres problemer med at blive forenede og om Carls møde med de mange elendigheder, der er effekter af en uhensigtsmæssig samfundsindretning.

Netop 1790'ernes Danmark var præget af en blomstrende pædagogisk debat, som både drejede sig om almue- og borgerbørnenes opdragelse og skoler, og som havde en bred offentligheds interesse – hvad bl.a. ses af debatterne i et tidsskrift som *Minerva*. Allerede *Den lille Landbokommission*,

nedsat i 1784, havde peget på nødvendigheden af en reform af almueskolerne, for uden en forbedret uddannelse og dannelse af befolkningen, hævdedes det, ville de andre ønskede reformer ske omsonst. Skulle landbo-reformerne lykkes, måtte landbefolkningen være i besiddelse af tilstrækkelig viden, motivation og omstillingsparathed. I 1789 var den kommission til nyordning af almueskolerne i Danmark blevet nedsat, hvis forslag blev til skoleloven af 1814, om end i en langt mindre vidtgående skikkelse, end 1790'ernes debat havde ladet ane (1).

Så tidligt som i 1780'erne var der påbegyndt forsøg i almueskoler rundt om på flere af landets godser – mest berømte er de to brødre Reventlows forsøg på henholdsvis Brahe-Trolleborg og Christiansæde (2). Også til borgerbørnene opstod nye skoler: opdragelsesinstitutter stiftet af private eller selskaber (f.eks. Christianis Institut og Borgerdysselskabets skole – begge i hovedstaden). De skulle kunne give borgernes sønner en ny slags undervisning med realfag i centrum. Målet var, i en menneskekærlig ånd, at danne nyttige samfundsborgere. Som led i reformerne af både landets og byens skoler etableredes også seminarier til uddannelsen af den nye tids lærere (f.eks. Blaagaards Seminarium).

Helt dominerende som inspirationskilder til alt dette var den tyske, filantropistiske pædagogik (3), som havde som mål, at opdragelsen skulle ske i et menneskekærligt forhold mellem elev og lærer og i takt med den naturlige udvikling af evnerne hos børnene. Læringen skulle foregå ved at opvække og bruge børnenes interesse og nysgerrighed efter ting omkring dem. Viden skulle ikke længere næsten bogstaveligt bankes ind i børnenes kroppe; der skulle herske en mild disciplin, som gjorde læringen næsten til en leg. De korporlige straffe skulle erstattes af opmuntring af elevernes flid og interesse og af skamstraffe (skammekrog, skamhuer mm.). Den gamle udenadslære skulle erstattes af anskuelsesundervisning, som tog udgangspunkt i ting, børnene allerede kendte til. Endelig skulle nyttige realfag indtage en væsentlig plads, ligesom legemsøvelser og praktiske fag skulle sikre børnene den gunstige legemlige udvikling, som ansås for forudsætningen for den intellektuelle og moralske dannelse. Centralt i filantropismen stod håbet om ved hjælp af pædagogikken at gøre børnene til gode, fornuftige, oplyste og lykkelige mennesker, til gavn for både samfundet og den enkelte. En af de mest fremtrædende repræsentanter for denne pædagogik var den tyske teolog Christian Gotthilf Salzmann (1744-1811), som havde virket som sognepræst, inden han 1781-84 blev ansat som lærer ved den tyske pædagog J. B. Basedows kostskole *Philantropinet* og senere igen leder af sit eget institut på godset *Schnepfenthal* i Thüringen. I centrum for Salzmanns pædagogik stod som hos andre filantropister nødvendigheden af at oprette et kærligt tillidsforhold mellem lærer og elev og i betoningen af, at opdra-

gelsen består i at udvikle børnenes legemlige, forstandsmæssige, moralske og religiøse kræfter og evner i takt med, at de naturligt viser sig. Opdragelsen er en slags gartner, som passer og dyrker barnets anlæg. I opdragelsen må man tage hensyn til børnenes forskellige evner, og man må tage udgangspunkt i de ting, børnene har en særlig interesse for (helst ting fra naturen og allerhelst dyr). Dannelsen af børnenes intellektuelle evner sker ved – gennem samtaler med dem om disse ting – først at hjælpe dem til at iagttage ting i deres omgivelser, dernæst at huske dem og kunne reflektere over dem. På den måde må pædagogikken gå fra det nære og hverdagslige til det fjerne og mere fremmede og fra det synlige og umiddelbare til det usynlige og mere abstrakte. Undervisning skal allerhelst gå for sig som (en) leg (4).

Udgangspunktet for Salzmann var en opfattelse af mennesket som af naturen godt. Hvis der er en 'arvesynd', så er det én, der er påført af opdragerne i opdragelsen (5). Mange af de fejl, som opdragerne ser hos børnene, er derfor i virkeligheden at finde hos dem selv som repræsentanter for en uhensigtsmæssig opdragelse. At opdrage andre er derfor til stadighed at forædle sig selv (6).

I 1790'erne blev Salzmanns pædagogik genstand for en særlig opmærksomhed hos det danske pædagogisk interesserede publikum. Det havde været oversættelser af hans og Basedows værker, der i 1780'erne overhovedet havde åbnet for den pædagogiske debat. Indtil da havde der dårligt nok været en pædagogisk litteratur i Danmark (7). I perioden 1780 til 1810 blev en snes af Salzmanns værker oversat til dansk, deraf halvdelen alene i 1790'erne. Hans bøger består både af læsebøger og ABC'er til børn, af præsentationer af sin pædagogik for et voksent publikum og af en række pædagogiske romaner, hvori han forsøger at forene det underholdende med det gavnlige. I 1790'erne blev Salzmann da også en væsentlig inspirationskilde for de danske skoleforsøg, eksempelvis var brødrene Reventlow i dette årti særligt påvirkede af ham (8). Salzmann blev øjensynligt læst i brede kredse af det danske dannelsesborgerskab (således er hans bøger ikke sjældent at finde i bogfortegnelser efter f.eks. afdøde embedsmænd i perioden), og hans opdragelsesinstitut blev rejsemål for pædagogisk interesserede, som her på kortere eller længere ophold søgte at få indblik i dets særlige pædagogik (9). Således havde eksempelvis den skoleinteresserede augustenburgske hertug Frederik Christian omkring 1790 planer om sammen med sin mentor at besøge stedet, hvis ikke andre forretninger var kommet i vejen, og hans ledsager måtte rejse dertil alene. På det tidspunkt havde Frederik Christian allerede læst Salzmanns trykte efterretninger fra Schnepfenthal og også – med tilfredshed – (den tyske udgave af) *Carl von Carlsberg* (10). At andre kunne læse den med lidt andre øjne, vidner en bemærkning om i Sofie Thalbitzers erindringer (11): »selv Carl von Carlsberg erindr

jeg satte mit Blod i heftige Bevægelser«, men hun var nu også – efter eget udsagn – af en bevægelig og heftig karakter.

Moralsk litteratur og brevromaner

1700-tallets litteratur havde andre former og andre mål end dem, vi har lært at kende. 1700-tallets skønlitteratur handler mindre om spænding og dybe psykologiske skildringer og mere om det borgerlige hverdagsliv. Den er, hvad Anne-Marie Mai i en introduktion til tidens moralske fortællinger har kaldt »håndfaste anvisninger på et fornuftigt borgerliv« (12). Oplysningstiden udgik fra, at litteraturens betydning lå i dens opdragende og debatterende funktion, hvad netop fik mening i kraft af den grundholdning, at laster og dyder er tilgængelig for opdragelse, refleksion og dialog med andre (13).

Romanens centrale placering i 1700-tallets litteratur bliver ofte set som betinget af og båret frem af et voksende borgerskab. Ikke sjældent drejer romaner og fortællinger sig således om en konflikt mellem en (dydig) borgerlig kultur og en (letsindig) adelig – ikke mindst synlig i de engelske romaner i århundredets midte (14). Men også i Danmark kan romanens egentlige gennembrudsår omkring 1780 ses som udtryk for en særlig borgerlig digtning, sådan som det sker i *Dansk litteraturhistorie* (15). Litteraturen drejer sig i ikke ringe grad om dyd og naturlig ægthed overfor repræsentativitet og kunstlet overflade. Dyden må tilegnes som en indre tilbøjelighed til det gode. Det er da også det, Salzmann ville, når han i sin pædagogik udgik fra et ønske om, at børnene skulle ville det gode, ikke fordi andre bad dem om det, men af overbevisning. Anne-Marie Mai har argumenteret for, at skildringen af det borgerlige hverdagsliv i familien særligt egnede sig til at blive portrætteret i brevromanen, fordi denne tilstræbte en levende, spontan og direkte form. Brevet hører til i hverdagen selv; det er 'hverdagens egen skrift' (16). Det er da utvivlsomt også den, Salzmann søger at gengive i *Carl von Carlsberg*, hvor dialogen endog ofte bliver dobbelt, idet brevene ud over i sig selv at være en dialog også gengiver samtaler mellem to eller flere. Brevromanerne må ses som et forsøg på at gøre romanen mere sandsynlig og forlene den med et umiddelbart udtryk for den menneskelige subjektivitet – et hjertets sprog. Men samtidig åbner brevromanen for muligheden af at behandle andet end det fiktive handlingsforløb. Der bliver også plads til mere direkte oplysende og opdragende elementer. Brevromanen bliver derfor, med litteraturhistorikeren Ole Birklund Andersens ord »På een gang hjertets sprog og samtalepartner i Oplysningens kritiske kommunikation« (17). Det er præcist tilfældet i *Carl von Carlsberg*, hvor brevene både omhandler de involverede personers (især Carl og Henriettes) følelsesmæssige forhold og forklarer og giver anvisnin-

*Kagstrygning af
kvinde. Illustration fra
Salzmann's roman.*

ger på nyttige fremskridt. I kraft af Salzmanns reformiver truer denne balance mellem hjertets sprog og fornuftens kritiske kommunikation ganske vist til tider med at tippe over mod det sidste.

Carl von Carlsberg – pædagogisk roman og filantropistisk reformprogram

Romanen Carl von Carlsberg indledes med at Carl, som er ud af en fornem slægt med mange aner, en dag for »i et Par Timers Tid at være Naturen nær-

mere« drager ud til en af byens lysthaver. Her ser han den fortryllende Henriette – hendes gang er let, naturlig, utvungen; hun er klædt som en amazone med det sorte hår flettet uden kunst (for Salzmans må hendes naturlige fremtoning næsten være garant for hendes legemlige og sædelige tilstand). Hun lyser af sundhed og uskyld, og Carl forelsker sig straks i hende. Han får dog kun hendes fornavn at vide, da hendes to ledsagende tanter straks hiver hende videre. De følgende dage søger Carl alle vegne at få oplysninger om hende, og da det ikke lykkes, kommer han i en slags desperation i dårligt selskab og pådrager sig spillegæld. Henriette bliver på sin side vogtet nøje på af sin jaloux tante Frederike, der ikke under hende kontakt med Carl. Hun har nemlig aldrig selv fået den, hun elskede (for Salzmans ligger problemet ikke i kvindernes iboende karakter, men i den kærlighedsløshed og undertrykkelse af deres naturdrift, de har været offer for). Den anden tante – Louise – er i samme situation, men vil ikke lade det gå ud over Henriette.

Da Carl endelig møder Henriette igen, er det ved et tilfælde. Det viser sig, at hans husvært, hofråd Grimlein, skal giftes med Henriette – i al fald efter hendes fader og tante Frederikes planer, for Grimlein kan skaffe faderen den amtmandspost, som kan sikre hans alderdom. For at glemme sin egen nød træffer Carl den beslutning at hjælpe andre nødstedte og starter lige uden for sine egne vinduer. Nogle kvinder, som har fået uægte børn, er ved at blive kagstrøget på torvet. En af dem har sit lille spædbarn med sig. Carl forarges dybt: mændene, der har drevet pigerne ud i dette, tænker ingen på at straffe (i Salzmans øjne gør samfundet generelt intet for at ændre på de egentlige, bagvedliggende problemer). Det lykkes Carl at løskøbe kvinden med spædbarnet, og i denne og andre senere velgerninger finder han salighed.

Efter mange forviklinger lykkes det – under eftersøgningen af den snedkervend, der er far til spædbarnet – tilfældigt Carl at træffe Henriette, og han erfarer nu, at Henriette virkeligt elsker ham. Det bliver derfor begyndelsen til nye rækker af besværligheder, da Henriette er spaltet mellem sin hengivenhed til faderen og sin kærlighed til Carl, og Carl på sin side må have sin moders samtykke til at gifte sig borgerligt. For at få det, opsøger han hende; hun er imidlertid på rejse, og Carl rejser efter hende, hvad der gør det muligt for Salzmans at lade Carl træffe den menneskelige elendighed – af mange slags og med mange ofre, men altid forårsaget af mangel på fornuftig og naturlig væremåde. Overalt ser han umådeholden vold, barbariske straffereformer, unødvendig sygdom og hypokondri, kærlighedsløse ægteskaber, utroskab, løsagtighed og fejlagtig børneopdragelse. Han træffer imidlertid også mennesker med den rette indstilling til tilværelsen, som kan rådgive og virke til at løse mange af problemerne.

Romanens næsten 200 breve er først og fremmest fra Carl, en sympatisk ung mand, som nok er fornuftig, men trænger til vejledning; morbroderen

oberst von Brav, som til fulde lever op til sit navn; Henriette, som der kun er godt at sige om; og de to tanter, som på hver deres måde reagerer på den urimelige og følelseskolde måde, de har været behandlet på. Men romanen igennem opstår et helt galleri af personer, hver især med deres egenskaber og interesser. Alle deltager de aktivt i den omfattende brevveksling, hvad der gør det muligt for Salzmann at få knyttet en næsten uendelig række af mindre historier og emner til den bærende handling. De væsentligste øvrige personer er Carls moder – som holder stift på adelsstand og aner og ikke vil høre som sundhed og ynde; diakonus Rollow, som sammen med Carls tidligere huslærer, Wenzel, hører til de virkelige helte, da han er i besiddelse af en sund menneskeforstand og dømmekraft og fostrer ædle, oplyste og uegenlyttige tanker; Carls gode ven Zellnik, som det lidt efter lidt viser sig kurtiserer Henriettes tante Louise (det er nok derfor, hun er venligere stemt overfor det elskende par), men deres forhold går fløjten, da hun ikke kan indvillige i at aflægge sig sin kunstfærdige frisure med paryk, som Zellnik ellers kræver.

Det bliver hurtigt tydeligt, at handlingen kun er et skalkeskjul for Salzmann til at give et billede af den uhensigtsmæssige samfundsindretning og angive retningen for det nødvendige reformarbejde. Elendigheden grundlægges tidligt af en fejlagtig opdragelse og indretning af skolerne. Børnene lærer katekismus og udenadslære, men ingenting om det, der umiddelbart omgiver dem, og ingenting om naturen (naturhistorien ventede filantropisterne og da navnlig Salzmann sig ellers meget af). De lærer ingen legemsøvelser, og som følge deraf er de voksne borgerne i denne midttyske by svagelige og slaviske i tænkemåden.

At det står så dårligt til, er måske ikke så underligt, når man betragter skolelærerne – og navnlig når man ser, hvor dårligt det går de bedste af dem. En dag, da Carl vil besøge den ædle Rollow, erfarer han, at Rollows bror er død. Han var lærer på en skole, hvor børnene lærte alle mulige nyttige fag: skrivning, regning, naturhistorie, økonomi, moral, geografi og legemsøvelser (altså helt en skole efter Salzmanns hoved). Han havde måttet underkaste sig eksamen hos en gejstlig, der var arg modstander af denne skoleform, og han blev som følge deraf så hårdt eksamineret i hebræisk og kirkehistorie og andre – efter diakonus Rollows (og dermed også Salzmanns) mening ret nyttige – fag, at han den følgende dag blev syg og døde af ærgrelse.

Indlæringen af dårlige vaner og slette karakteregenskaber fortsætter på akademier og universiteter, hvor studenterne ikke får viden om verden, intet praktisk lærer, ikke lærer at lægge mærke til forholdene omkring sig eller glædes over skønne ting, men kun lærer sig kedsomhed ved livet og råde over for andre. Tilmed lurder her selvbesmittelsens fare: da oberst Bravs elskede søn, Ferdinand, kommer hjem fra et ophold på akademiet, er

han bleg, initiativløs, ligeglad og legemligt svækket (Salzmann udgav næsten samtidig en bog om onaniens fare, som synes at have fået mange læsere – også i Danmark). Det bedrøver Brav, især da han mener, onanien fornædler mennesket under dyret, gør det dumt og udueligt til ægtestanden. Det hører med til historien, at Ferdinand senere bliver helbredt ved at opholde sig hos den forelskede Carl for dér at få smag for ægteskabet (Salzmann regnede nemlig ligesom andre i samtiden uorden i kønslivet for så vigtig en fejl, at den kun kunne helbredes med kønslivet selv (18)).

Overalt ser Carl og hans ligesindede: Rollow, Brav, Wenzel og (i mindre omfang) Henriette elendighed og unatur – alting, som naturen har skabt, vil man lave om på: den bleghed, der kommer af korsetter og mangel på motion, skjuler man under sminken, man skærer halen af heste, sætter nattergalene i bur og former træer til kugler og pyramider (det lyder helt som en efterklang af Rousseau, som da også var væsentlig inspirationskilde for filantropisterne). Carl (eller Salzmann) fæstner sig ved den udbredte afhængighed af diverse bekvemmeligheder: tobak, aviser, kaffe mv. Disse forsyndelser mod fornuften og det aktive, udadvendte liv er dog små i forhold til den unatur det er, ikke at ville passe og amme sit eget barn. Et justitsdirektørpar er barnløst: for selvom naturen nok har givet dem børn, så har moden taget dem fra dem igen: den har nemlig sammensnøret fruens legeme så meget, at børnene ikke kunne leve, når de blev født. Med professorinde Ribonius står det mindst ligeså skidt til: Carl opdager ved et tilfælde, at hun har efterladt sit lille barn hjemme for selv at gå til bal, og Carl finder til sin store skræk barnet begravet i sine urenligheder.

Intet under, at følgen af al denne unatur er sygdom og svagelighed, og overalt er den et resultat af menneskets ufornuft. Sygdom kommer på den ene side af alt for hårdt arbejde og for store byrder (tjenestefolk og læredrenge), på den anden side af for megen stillesiddende (de bedrestillede borgere). Manglen på legemsøvelser og frisk luft træffer Carl alle vegne; da han er i nabobyen for at lede efter den løskøbte kvindes kæreste, træffer han sognepræsten i gang med at give hele familien en forebyggende omgang af førende medicin. Familiens børn er da også svagelige, men det er kun et resultat af, at den hypokondriske far har forbudt dem at gøre kraftige bevægelser ude i al slags vejr (naturligvis ganske i modstrid med Salzmanns overbevisning om legemsøvelsers og frisk lufts hærdende virkning). En gæstgiver, der optræder senere i bogen, klager over, at han ikke har råd til at leje en hest, og Carl finder ham derfor – for dog at få lidt motion – indendørs, ridende på en gyngehest.

Men Carl møder også en tahitianer, som repræsenterer den naturlige sundhed. Han er kommet til Europa med kaptajn Cook for at lære lidt kultur. Carl spørger ham ud om hans hjemland og lærer en række tahitianske

ord. Det viser sig, at dette sprog ikke har ord for en række sygdomme; hverken tandpine, kræft og vattersot. Tahitianerne kender nemlig ikke til disse sygdomme.

Elendigheden er dog størst blandt de fattige, som tvinges ud i handlinger, der enten er strafbare eller på længere sigt gør dem endnu dårligere stillet. Under et heftigt tordenvejr søger oberst Brav tilflugt i en fattig brændehuggers hytte og møder her tre tiggere. Den ene er uægte grevesøn, født af en tjenestepige, som siden har måttet ernære sig som prostitueret; den anden blev tidligt forført af studenter, måtte prostituere sig, fik syfilis, er nu helbredt, men mangler næsen; og den sidste er en student, som har duelleret og dræbt sin modstander, af den grund relegeret fra universitetet og hvervet til soldat, men mistede under tjenesten sin højre arm og betler nu.

Natur, oplysning, fornuft og følsomhed

Der hersker ingen tvivl om, at al den elendighed, som Carl træffer, er menneskeskabt og derfor i princippet tilgængelig for fornuftige og oplyste reformer. Elendigheden kommer overalt af, at samfunds- og menneskelivet er indrettet i modstrid med naturen og fornuften – som nemlig stemmer overens. Hvad er naturen da? Det er det enkle: De naturlige frisurer og klæde- dragen, det er uforfængelighed, munterhed, ligefremhed og uforstillethed, fraværet af kølig beregning. Det er moderskabet, kærligheden mellem mand og kvinde – også på tværs af stand og praktiske, økonomiske hensyn (men ikke uden fornøden hensyn til moral og legemlig sundhed). Et af romanens gennemgående temaer er de kærlighedsløse ægteskaber, som er opstået som praktiske foranstaltninger. Et sådant er jo det planlagte mellem Grimleins og Henriettes, som skal sikre Henriettes far i hans alderdom og enkemanden Grimleins bedre styr på sin uordentlige husholdning og sine uopdragne børn. Et andet fordrer fru Carlsberg af Carl, når hun vil, han skal gifte sig efter slægt og aner. Men tilstanden hersker næsten over det hele. Professor Ribonius har giftet sig til professoratet, men det ukærlige ægteskab har imidlertid blot gjort konen utro og fået manden til at holde sig skadesløs med pigebekendtskaber (han får senere en kønssygdom og begår selvmord). Her som i 1700-tallets litteratur i øvrigt bliver konflikten mellem fornufts- og kærlighedsægteskabet et yndet tema (med det sidste som idealet), og tilsvarende sættes den aristokratiske letsindige ægteskabsopfattelse og de dertil hørende udenomsægteskabelige erotiske forbindelser over for en borgerlig, kærlig, følelsesfuld og dydsorienteret ægteskabsopfattelse, som i 1700-tallet blev det måske mest centrale litterære tema overhovedet (19). Et yndefuldt modbillede til den portrætterede elendighed findes derfor i Rollow-hjemmet, hvor de tre kære små passes af moderen, hvad der blot får man-

den til at elske hende endnu mere. Rollow kan da også i en af romanens sidste breve nå til den konklusion, at familiegæderne er de sødeste og behageligste på jorden.

Forudsætningen for et bedre samfund er oplysning, og i et brev til Carl forklarer Wenzel, Carls tidligere huslærer og måske derfor romanens egentlige helt, at oplysning er indsigtens forbedring, især med hensyn til de ting, som er nært forbundet med os. Oplysning er imidlertid – som al udvikling – kædet sammen med smerter: den sandt oplyste kan aldrig helt blive tilfreds, kan aldrig helt opfylde sine pligter, aldrig helt nå sine mål. Imidlertid er mangel på oplysning dog værre: den fører til fattigdom, ufrihed og intolerance. Den uoplyste vil ganske vist føle mere ved de kropslige glæder, men den oplyste vil have følelser for langt flere glæder: han vil føle mere ved at se den stjernefyldte himmel, et smukt maleri, være ved siden af en elskværdig pige, betragte liljerne på marken eller læse i Biblen (20). Oplysningen vedrører altså også følelser.

Carl von Carlsberg er som vist i høj grad bygget op som en modstilling mellem det kunstlede, forstillede og det naturlige, gode – i en bestemt udformning, som sætter fokus på den indre overbevisning og dyd. Selvom der også i (dannelses)borgerskabet er brodne kar – tænk f. eks. på hr. og fru Ribonius – og der også blandt de adelige er Brave (!) mennesker, så er standens karakter dog ikke til at tage fejl af: den ægte tilbøjelighed, sundhed og det uspolerede har oftest hjemme i det borgerlige, mens adelen oftere fremstiller den udartede natur, det forstillede. I *Carl von Carlsberg* drejer det sig som i andre af tidens romaner om at være i besiddelse af – eller komme i besiddelse af – en tilbøjelighed for det gode: dyden. Dyden kommer til, når mennesket formår at holde en sjælelig balance mellem fornuft og passioner (21).

Hverken for Wenzel eller Salzmann gælder det om at erstatte følelser med fornuft. Ganske vist kan fornuftsaspektet synes meget fremtrædende mange steder i romanen, idet forfatteren ikke forbigår nogen lejlighed til at beskrive de henholdsvis fornuftige og ufornuftige indretninger. Allertydeligst ses det af romanens register, som gør det muligt via opslagsord som »Aander, omgang med« eller »Abstrakte Begreber, blive paa en meget forkert Maade...« at gå til de sider, der behandler disse emner. Alligevel er følelsen romanens drivfjeder, idet handlingen først og fremmest bæres af Carls følelse for Henriette (og omvendt). Men følelserne er mere end blot det, der skal drive handlingen videre som en ydre ramme for fornuftsargumenterne; det ufornuftige opstår netop, når handlingens personer ikke følger deres følelser. Carl føler velvære og salighed ved sine velgerninger, han og hans ligesindede iagttager stedse forbedringer, hvad enten det er i land- eller skovbruget, i skolerne eller blandt de fattige – med *rørelse*.

I historisk tilbageblik er fornuft og følelse ofte blevet placeret i to forskellige tidsrum og som definerende hver deres perioder: oplysningstid og (præ)romantik. Man forstår imidlertid næppe oplysningsprojektet uden den betydningstillæggelse, der sker via rørelsen, lidenskaberne og følelserne (22). Fornuft uden følelse giver i 1700-tallets anskuelse lige så lidt mening som følelse uden fornuft. Som i *Carl von Carlsberg* er lidenskaben i perioden nødvendig for overhovedet at bringe bevægelse i tingene (23) – men samtidig står det også fast, at lidenskaben må afbalanceres af fornuften og blive til *følsomhed* og en evne til at beherske og kultivere følelserne og en evne til at føle med andre. Følelsen skal derfor formes rigtigt og bruges rigtigt, hvad jo også fornuften skal.

Udvikling, dannelse og opdragelse

Undervejs i romanen prøves Carl – som da han opdager sig afhængig af bekvemmeligheder og sætter sig for at gøre sig fri af dem. Også i sin kærlighed til Henriette bliver han prøvet, fordi deres forbindelse hele tiden bliver forplumret af sladder og forskellige uheldige omstændigheder. Men prøvelserne forbliver altid et bitema; er altid 'ydre' i forhold dem som personer og har mest karakter af hændelser, der skal holde handlingen i gang. Carl prøves allermest, da han under sin søgen efter moderen, som han håber skal give sit samtykke til ægteskabet med Henriette, en sen aften farer vild i en skov og møder en undsluppen nonne. Carl sætter sig for at hjælpe hende og vil føre hende til et hus på en stor, åben plads i nærheden. Det viser sig at være en jødisk kirkegård. Da de krydser denne, falder de begge i en åben grav. Menneskelegemet i bunden af graven vågner derved op, hvorpå nonnen besvimer af forskrækkelse og falder tilbage i graven. Carl hjælper de to forkomne kvinder ind i huset: den besvimedede nonne og den døde – eller rettere skindøde (deraf ses det fordærvelige i jødernes skik med begravelser hurtigt efter dødsfaldet) – jødinde. Med to yndige, unge kvinder i sengen bliver det en lang nat for Carl at komme igennem, men han består prøven. Også her har prøvelserne først og fremmest rollen som det, der får handlingen drevet videre, ikke som noget af betydning for Carls udvikling. Han udvikles ganske vist i en vis forstand, fordi han lærer glæden ved at hjælpe andre og får en øget viden om elendigheden omkring sig og midlerne til dens afhjælpning og samtidig en række (hjerter)venner. Han bliver utvivlsomt klogere på verden og øver også sin dyd, men han er i bund og grund den samme Carl før og efter. Man kan derfor sige, at det i *Carl von Carlsberg* som i så mange andre af tidens litterære frembringelser drejer sig om at prøve dyden, men at det ikke som i dannelsesromanen er et spørgsmål om individets dannelse som personlighed; der er ikke tale om identitetsdannelse

som psykologisk proces. Dette kan også illustreres med rejsen, som ikke som i dannelsesromanen kommer til for at danne personen og udvikle hans individualitet, men for at muliggøre, at Salzmans kan tematisere elendigheden i alle dens afskygninger.

Standssamfundets opdragelse

Romanen *Carl von Carlsberg* er spændt op over grundtemaet adel og aner overfor borgerlig enkelhed og naturlighed. I andre af Salzmans bøger er publikum og fokus et andet. Bogen *Peder Jensen, eller Anviisning til en fornuftig Børne-Opdragelse* (da. 1796), der systematisk giver retningslinjerne for en god opdragelse, handler om drengen Peder, som vokser op i et bondehjem som søn af en fornuftig bonde og hans nok noget enfoldige, men gode og med gode arveanlæg begavede moder, og om hans fornuftige opdragelse, som gennemføres på trods af den traditionelle overtro, som behersker mange af de øvrige landsbyfolk. De sygelige, skurvede, skrigende, ulydige børn, som er alt for almindelige, er de ufornuftige forældres eget værk. Pederes fader får gode råd til opdragelsen af en landfysikus, en fornuftig jordemoder, en præst og en seminarieuddannet skolelærer – altså af personer uden for landsbyens traditionsbundne rum. Gennem denne opdragelse bliver Peder sund, opøver sin iagttagelsesevne, får en sund forstand, bliver lydige, tænkso, ærlige lærer at tæmme sine begærligheder og bliver arbejdsom og sparsommelig.

Bogen *Kristen Faursted, eller en udførlig, meget lystelig og lærerig Historie om en fattig Bondekarl, der blev til en Friherre* (da. 1806) foregår i et lignende miljø, og grundtemaet er her nødvendigheden (for bonden) i at styre sine begærligheder. Kristen Faursted har givet sig på vej for at søge friheden i revolutionens Frankrig, men efter at have mødt de indsigtfulde oplyste personer pastor Møller og herredsfoged Bek lærer han, at frihed finder man først ved at beherske og regere sine tilbøjeligheder: sin trang til mad og drikke, til hvile, spil mm. Kristen lærer, at frihed ikke er den politiske frihed, men evnen til at beherske sig selv, og at »Mennesket kan være fri i enhver Stand, naar han kun vil« (24).

Jesper Hansen handler om en betlerdreng som ved en ædel godsejers mellemkomst lærer at bruge tiden vel, at holde af at arbejde og tilegne sig ny viden. Jesper Hansens driftighed gør ham efterhånden til en både velanset og velhavende bonde i landsbyen.

I alle disse tre bøger er rammen stadig standssamfundet. De nødvendige forandringer og den fornuftigere indretning af børneopdragelse, landbrug mm. rykker ikke ved den politiske orden; tværtimod lærer Kristen Faursted netop, at frihed ikke ligger i en politisk frihed, en frihed fra afgifter og sol-

daterudskrivning, men i at være herre over sig selv. Det står noget i modsætning til *Carl von Carlsberg*, hvor vi ikke lades i tvivl om, at adelens dårskab, usundhed og traditionsbaserede levevis er uheldig og mindre nyttig og duelig end det sunde, borgerlige potentiale – biologisk og kulturelt.

I alle de tre bøger rettet mod og med fokus på almuen står det klart, hvem der har autoriteten. Peder Jensen, Kristen Faursted og Jesper Hansen lærer fornuftige ting af øvrigheds personer og personer uden rod i bondesamfundet: præsten og herredsfogeden, den seminarieuddannede (!) lærer, lægen og den oplyste godsejer. Ændringerne må tilsyneladende komme udefra – bondesamfundet kan ikke selv genere ændringer. Dertil er det alt for traditionsbundet og ufornuftigt. I *Carl von Carlsberg* er ændringer derimod ikke betinget af påvirkninger udefra; her er tale om personer i samfundet med en særlig sund indstilling. Selvfølgelig behøver også Carl en fornuftig og retskaffen vejledning på sin vej. Den får han først og fremmest af Wenzel, oberst Brav og diakonus Rollow, ligesom Henriette fortrinsvis får den fra sin tante Louise. Den eneste kvinde, der i indsigt og fornuft kan måle sig med mændene, synes dog at være Caroline Menzer, som symptomatisk nok har fået det fra sin afdøde kæreste (den ihjeleksaminerede kandidat).

Også spørgsmålet om driftighed og arbejdsomhed har en anden placering i bøgerne til almuen end i *Carl von Carlsberg*. På en helt andet måde end Carl skal Peder Jensen, Kristen Faursted og især Jesper Hansen lære driftighed – for den sidste er arbejdsomheden selve bogens tema. Jesper lærer at udnytte ethvert ledigt øjeblik til at plante frugttræer og samle ukrudt eller foder og anvende søndagene til nyttig læsning (især om agerdyrkning). Arbejdsomheden når sit toppunkt, da Peder suspenderer kaffepausen for i stedet at bruge tiden på at opsamle møddingsvandet. Arbejdsomheden er det, der transformerer betleren til en velholden bonde. I *Carl von Carlsberg* er arbejdsomheden ikke et tema; det springende punkt består i stedet i at evne at vælge ret i de enkelte situationer, i at have det rette sindelag og i at kunne gennemskue den unaturlige samfundsindretning.

I alle bøgerne er naturen rettesnor for den rette levevis. I *Peder Jensen* og *Jesper Hansen* glæder titelpersonerne sig stedse over naturen (som Salzmann opfordrede til i alle bøgerne), men til denne glæde er der koblet et nytteaspekt: de to unge mænd skal under deres søndagsspadsreture i den velsignede natur samtidig lære nyt om driftsformer, afgrøder m.m., og naturen er her i langt højere grad end i *Carl von Carlsberg* noget, der både skal nydes og ændres, bearbejdes og omformes.

Men også de naturlige tilbøjeligheder får en forskellig betydning i bøgerne. Ganske vist må Carl som nævnt lære ikke at være en slave af sin hang til bekvemmeligheder, men det er langt fra et tema, der kan bære bogen. Det kan det imidlertid i *Kristen Faursted*, som netop handler om Kri-

stens kamp mod sine begærigheder, som han vinder over og derigennem kan blive mere fri, end den samfundsmæssige orden (hoveriet inkl.) gør ham ufri. Mens lidenskaberne hos Carl skal bruges ret, så skal de hos Peder, Kristen og Jesper slet og ret tæmmes. I en driftig bondes liv synes følelserne ikke at kunne få en fornuftig plads: de er snarere borgernes sag.

De fire bøger repræsenterer tilsammen opdragelsen til en ny tid – en ukendt fremtid, der måske på mange måder svarer til den fremtid, vi omkring år 2000 vil forberede vore børn til. Dengang som nu drejer det sig nemlig om en fremtid, hvor – som det ofte lyder – det mest bestandige er forandringen. Alligevel står det dog i Salzmans bøger helt klart, hvilke normer der bør herske i dette 'post-traditionelle' samfund – ligesom det i øvrigt gør i vores nutidige samfund. Carl, Peder, Kristen og Jesper repræsenterer hver især den ny tid over for traditionen, fornuften overfor overtroen, dyden fremfor lasterne, tænkneheden overfor søvngættigheden, kløver og esparsette frem for byg og brak, gode veje, frugttræer og reformerede skoler frem for traditionens bånd. Men samtidig viser det sig også, at udlægningen af driftighed, standsbevidsthed, beherskelsen af tilbøjelighederne og følsomheden befinder sig inden for et standssamfunds rammer.

Om hvordan Carl og Henriette får hinanden og historien en god og naturlig afslutning

Endnu skylder jeg læseren at give enden på historien. Til den hører, at Henriettes far i mellemtiden er blevet amtmand ved Caroline Menzers mellemkomst (hun er blevet hofdame hos en prinsesse, hvilket har givet Salzmans mulighed for at levere en førstehåndsskildring af det kunstlede og uægte hofliv). Derved kan Henriette og Carl gifte sig. Zellnik har i bedrøvelse over Louises giftermål med Grimlein forført en pige, der viser sig at være identisk med den flygtende nonne, som han nu, som den i grunden hæderlige mand, han er, agter at indgå ægteskab med. Wenzel er blevet udnævnt til superintendent, hvilket gør det muligt for ham dels at udbrede sine grundsatninger, dels at gifte sig. Med dette for øje opsøger han Caroline Menzer, som i ham finder den udtrykte sundhed: et åbent blik, kenderne rødmende af sundhed, en rank vækst og en utvungen opførsel. Oberst Brav, som nu er helt overbevist om Carl og Henriettes dybe følelser for hinanden og Henriettes sundhed og sindelag, husker moderen på, at Carl er undfanget under faderens fravær. Da Brav truer med at offentliggøre dette, giver moderen nu sin tilladelse til ægteskabet. Den megen snak om aner klinger unægtelig pludseligt lidt hult.

Det bliver Brav, der arrangerer brylluppet, som skal være lille, simpelt og naturligt. Om morgenen for brylluppet fører Brav brudeparret og de ind-

budte (få!) gæster op på et højt bjerg med udsigt over en behagelig eng og en skovklædt bjergskråning. I en løvhytte får de morgenmad, og føres derefter omkring i skoven, hvor Brav viser dem alle forbedringerne i skovvæsnet. Endelig føres de til en lille dal omringet af skov med en lille bæk og et alter af græstørv under et gammelt egetræ. Her vier Rollow brudeparret, hvorefter Carl og Henriette hver planter to træer som et mindesmærke over dagen. Derefter spadserer følget igen i skoven og fører her lærerige, underholdende og opmuntrende samtaler. De føres ud til en ø i en sø, hvor de møder Wenzel og Caroline Menzer, som også har haft bryllup. Efter et simpelt måltid og samtale går de i land igen og kommer til en løvhytte. Her viser det sig, at Zellnik og hans kone er blevet gift. Det er også den løskøbte kvinde og hendes kæreste, og det viser sig, at der ved Carl og Henriettes simple bryllup er sparet så mange penge, at der bliver råd til et hus til dem. På en sådan dag viser det sig, hvor meget der kan komme ud af den naturlige forening mellem fornuft og følelse.

Noter:

1 Jfr. Larsen (1984), s. 124. 2 Markussen (1987), Peitersen (1971). 3 Navnet fik filantropismen efter den tyske pædagog J.B. Basedows opdragelsesinstitut *Filantropinet*, oprettet 1774. Se til denne pædagogik f.eks. Grue-Sørensen (1960), Larsen (1984), Markussen (1995). Et eksempelstudie findes i Mellempgaard og Venborg Pedersen (2000). 4 Bosse og Meyer (1886), Salzmann (1807). 5 Salzmann (1796) s. 96, Bosse og Meyer (1886) Bd. 1 s. 78. 6 I Salzmann (1783) giver han måske klareste sine opdragelsestanker udtryk. Jfr. Grue-Sørensen (1960) s. 178-181. 7 Larsen (1984) s. 141. 8 Markussen (1995) s. 126-127. 9 jfr. Bosse og Meyer (1886) s. I: 55. 10 Schulz (1910) side 75 – den tyske udgave kom 1788. 11 Thalbitzer (1922) s. 21. 12 Mai (1994). 13 jfr. Dines Johansen (1999). 14 jfr. blandt andet Dines Johansen (1999). 15 Fjord Jensen (1983), jfr. også flere af bidragene i: Jensen og Nicolaisen (1982). 16 Mai (1994). 17 Birklund Andersen (1999). 18 Mellempgaard (1998) s. 129ff. 19 Dines Johansen (1999). 20 Del III, s.71-73. 21 jfr. Mai (1994). 22 jfr. bl.a. Dines Johansen (1999), Nielsen (1993) s. 49ff. 23 jfr. Ehrard (1970) s. 224. 24 Salzmann (1806) s. 119.

Litteratur:

Birklund Andersen, Ole. »1700-tallets brevkultur og romanen.« *1700-tallets litterære kultur* ed. Frits Andersen, Ole Birklund Andersen og Per Dahl. Aarhus: Aarhus Universitetsforlag, 1999.
 Bosse, Richard, og Johannes Meyer. *Christ. Gotth. Salzmann's Pädagogische Schriften*. Wien og Leipzig: 1886.
 Dines Johansen, Jørgen. »Fornuft og følelse – vellyst og dyd. Et essay om træk af litteraturens borgerliggørelse i 1700-tallet.« *1700-tallets litterære kultur* ed. Frits Andersen, Ole Birklund Andersen og Per Dahl. Aarhus: Aarhus Universitetsforlag, 1999.
 Ehrard, Jean: *L'idée de la nature en France à l'aube des lumières*. Paris: Flammarion, 1970.
 Fjord Jensen, Johan, et al. *Dansk litteratur historie 4. Patriotismens tid 1746-1807*. København: Gyldendal, 1983.
 Grue-Sørensen, K. *Opdragelsens historie. Bind 2*. Kbh.: Gyldendals pædagogiske Bibliotek, 1960.
 Jensen, Thomas og Carsten Nicolaisen (red.): *Udviklingsromanen: en genres historie*. Odense Universitetsforlag 1982.
 Larsen, Joakim. *Bidrag til Den danske skoles historie. Bind 2*. Kbh.: Unge Pædagoger, 1984 (orig. 1893).

- Mai, Anne-Marie. »Efterskrift«. *Moralske fortællinger* ed. Anne-Marie Mai og Esther Kielberg. København: Borgen, 1994.
- Markussen, Ingrid. »Christian Ditlev Reventlow og skolerne på Christiansø«. *Årbog for Lolland-Falsters historiske samfund* (1987): 42-64.
- Markussen, Ingrid. *Til Skaberens Ære, Statens Tjeneste og Vor Egen Nytte. Pietistiske og kameralistiske ideer bag fremvæksten af en offentlig skole i landdistrikterne i 1700-tallet*. Odense: Odense Universitetsforlag, 1995.
- Mellemgaard, Signe. *Kroppens natur. Sundhedsoplysning og naturidealer i 250 år*. Kbh.: Museum Tusulanums Forlag, 1998.
- Mellemgaard, Signe og Mikkel Venborg Pedersen: »Die Harmonische Entwicklung und Ausbildung aller Kräfte« – pædagogiske opdragelsesprincipper og det aristokratiske livs realiteter i Augustenborg omkring år 1800. *Fortid og Nutid, marts 2000 s. 4-28*.
- Nielsen, Niels Kayser. *Krop og oplysning. Om kropskultur i Danmark 1780-1900*. Odense: Odense Universitetsforlag, 1993.
- Peitersen, Birger Bloch. »Johan Ludvig Reventlow og Almueundervisningen i Danmark.« *Specialeafhandling*. Københavns Universitet, 1971.
- Salzmann, Christian Gotthilf. *Anviisning til en, om ikke fornuftig saa dog almodisk Opdragelse*. Kbh. 1783.
- Salzmann, Christian Gotthilf. *En nye og sandfærdig Historie om Jesper Hansen, hvorledes han ved Tidens gode Anvendelse blev af en Betlerdreng til en agtbar og velholden Bonde: Til Nytte og Tidsfordriv for den hæderlige Landalmue*. Kbh. 1791.
- Salzmann, Christian Gotthilf. *Peder Jensen, eller Anviisning til en fornuftig Børne-Opdragelse*. Kbh.: 1796.
- Salzmann, Christian Gotthilf. *Carl von Carlsberg eller om den menneskelige Elendighed*. Kbh.: 1797.
- Salzmann, Christian Gotthilf. *Kristen Faursted, eller en udførlig, meget lystelig og lærerig Historie om en fattig Bondekarl, der blev til en Friherre*. Kbh.: 1806.
- Salzmann, Christian Gotthilf. *Anvisning til Opdragerens Opdragelse eller til Veiledning for dem, som paa en praktisk Maade ville forberede sig til Opdragelsesfaget*. Kbh. 1807.
- Schulz, Hans. *Friedrich Christian Herzog zu Schleswig-Holstein. Ein Lebenslauf*. Stuttgart & Leipzig: Deutsche Verlags-Anstalt, 1910.
- [Thalbitzer, Sofie] *Grandmamas Bekiendelser*. Kbh. Gyldendal/Nordisk Forlag, 1922.

Summary

Nature and culture. Information and education in C. G. Salzmann's novel Carl von Carlsberg

In 1797 the German educationalist C.G. Salzmann's (1744-1811) novel *Carl von Carlsberg* appeared in Danish. In that very decade there was a flourishing debate on schools and teaching methods, inspired not least by Salzmann. *Carl von Carlsberg* is about the difficulties of the eponymous hero, a young aristocrat, in winning his beloved Henriette, a pretty, unpretentious commoner, despite differences in rank and economic standing. This is however only the external framework for the struggle between the natural, healthy and good on the one hand and the artificial, unhealthy and pretentious on the other; a struggle that permeates the whole of society and human relations. The unnatural social order can be seen in the inappropriate educational system, in the marriages of convenience, in the harsh forms of punishment, in the wretched conditions of the beggars and in the health hazards of self-abuse. In this book, addressed to a bourgeois public, there is a focus on the ability to act properly in particular situations, and especially on the ability to feel with others, while in Salzmann's other pedagogical novels, addressed to the common people, it is hard work and enterprise and the ability to control one's desires that take pride of place. While in *Carl von Carlsberg* the reader is left in no doubt that the aristocracy, almost by nature, is less useful and able than the healthy bourgeoisie, the framework in the other books is still the old social order; the peasants must learn to remain peasants, but in a better way.